

دانشگاه باقر العلوم
پایتخت - تهران

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ اسلام

عنوان:

سیاست عباسیان در قبال مسیحیان (قرون دوم و سوم هجری)

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر سید حسین فلاحزاده

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر حسین ایزدی

نگارش و پژوهش: رحمان فتاحزاده

۱۳۸۸ بهمن

بِسْمِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم به:

محضر چارده معصوم پاک و حضرت فاطمه معصومه (س) که بارگاهش حرم اهل بیت علیم السلام و آستانش پناهگاه
شیعیان و کعبه آمال اهل قم است.

تقدیر و تشکر:

با حمد و سپاس بی پایان به درگاه خداوند متعال که توفیق نگارش این پژوهش را به بنده عنایت فرمود. اثری که پیش رو دارید حاصل زحمات و بهکاری عزیزانی است که این بنده حقیر را مورد لطف و راهنمایی خویش قرار دادند و اگر نبود محبت های بیکران ایشان، این نوشتار به سرانجام نمی رسید؛ لذا بر خود لازم می دانم از تمامی این خوبان و در اس آنها اساتید کرامت و صبورم جناب دکتر سید حسین فلاح زاده، استاد راهنما و جناب دکتر حسین ایزدی، استاد مشاور این پژوهش، تقدیر و تشکر ویژه داشته باشم.

همچنین از پدر و مادر و همسرم به جهت زحماتی که در راه تحصیل متحمل شده اند، خالصانه تشکر می کنم، باشد که قدردان زحمات و الطافشان باشم.

چکیده

اقلیت‌های دینی در بیشتر دوران‌های تاریخی در جوامع مختلف وجود داشته‌اند؛ اما تعامل حاکمیت‌ها با این گونه اقلیت‌ها همواره یکسان نبوده است. حکومت اسلامی نیز از همان بدو تاسیس در مدینه با اقلیت‌های دینی یهودی، مسیحی و غیره روبرو بود؛ لذا در اسلام نیز برای حضور این اقلیت‌های دینی تحت سیطره حکومت اسلامی قوانینی گذاشته شد که براساس آن ایشان در جامعه اسلامی باقی ماندند. پژوهش حاضر در صدد بررسی وضعیت اقلیت مسیحی در عصر عباسیان در قرون دوم و سوم هجری است. سوال اصلی این پژوهش چنین است: سیاست عباسیان در قبال مسیحیان در قرون دوم و سوم هجری چگونه بوده است؟

برای پاسخ به این پرسش این فرضیه مطرح شد که سیاست عباسیان بر اساس اصول اولیه فقه سیاسی اسلام که همان قانون ذمه می‌باشد، بنا شده بود؛ اما عواملی دیگر نیز بر نحوه این تعامل اثر گذار بودند. برای دست‌یابی به منظور اصلی این پژوهش چهارچوب نظری در نظر گرفته شد که بر اساس آن روابط حاکمیت‌های مسلمان با غیر مسلمانان مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. سپس بنا بر سوالات فرعی این پژوهش چهار فصل برای این پژوهش در نظر گرفته شد.

در فصل اول به کلیاتی این تحقیق که شامل طرح تفصیلی، معرفی برخی از منابع و چهارچوب نظری پرداخته شد. فصل دوم نیز به وضعیت عباسیان از بدو تشکیل تا پایان قرن سوم می‌پردازد. در فصل سوم نیز به پیشینه مسیحیت تا شروع حکومت عباسیان پرداخته شد و سرانجام در فصل پایانی به دو بخش مسیحیت در قلمرو عباسی و خلفای عباسی و مسیحیان سخن به میان آمده است.

در پایان، نتیجه این پژوهش بر این قرار گرفت که سیاست خلفای بنی عباس در رفتار با مسیحیان بر اساس اصول اولیه اسلام بنا شده بود؛ ولی بر اساس عواملی همانند، روابط با رومیان، جمعیت مسیحیان، کارآمدی و موقعیت برتر اجتماعی - اقتصادی، رهبران و علما، گفتمان حاکم بر خلافت، مشکلات حکومت و قدرت حاکمیت، تعصب ورزی و عکس‌العمل عوام نسبت به مسیحیان، رقابت درونی و حسدورزی مسیحیان نسبت به یکدیگر این سیاست تغییر می‌کرد، چنانکه بیشتر به سمت تساهل و تسامح پیش رفت و در بعضی از مواقع نیز به سخت‌گیری مبدل می‌شد.

کلمات کلیدی: عباسیان، مسیحیان، سیاست

فهرست مطالب

۱	فصل اول: کلیات (طرح تفصیلی، معرفی منابع، چهارچوب نظری).....
	الف) طرح تفصیلی
۲	پژوهش.....
۲	۱- بیان مسأله:.....
۳	۲- علت انتخاب موضوع، اهمیت و فواید آن:.....
۳	۳- سابقه پژوهش:.....
۴	۴- سؤال اصلی پژوهش:.....
۴	۵- فرضیه‌های پژوهش:.....
۴	۶- مفاهیم و متغیرها:.....
۴	مفاهیم:.....
۴	سیاست:.....
۵	عباسیان:.....
۵	مسیحیان:.....
۵	متغیرها:.....
۵	متغیر مستقل:.....
۵	متغیر تابع:.....
۶	۷- سؤالات فرعی پژوهش:.....
۶	۸- پیش فرضهای پژوهش:.....
۶	۹- اهداف پژوهش:.....
۶	۱۰- سازماندهی پژوهش:.....
۸	ب) معرفی منابع:.....
۸	۱- منابع کهن:.....
۸	الإمامه و السیاسه:.....
۸	فتوح البلدان:.....
۹	اخبار الطوال:.....
۹	تاریخ الامم و الملوك:.....
۱۰	أَحْسَنُ التَّقَاسِيمِ فِي مَعْرِفَةِ الْأَقَالِيمِ:.....
۱۱	الکامل فی التاریخ:.....
۱۱	تاریخ مختصر الدول:.....
۱۲	تاریخ ابن خلدون:.....
۱۳	۲- منابع پژوهشی:.....

۱۳	..... تمدن اسلامی در عصر عباسیان:
۱۴	..... تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری:
۱۵	..... دولت و حکومت در اسلام:
۱۵	..... تاریخ تمدن اسلام:
۱۶	..... تاریخ سیاسی اسلام:
۱۶	..... تاریخ نصاری العراق:
۱۷	..... لمحات من تاریخ نصاری العراق:
۱۸	..... (ب) چهار چوب نظری:
۱۸	..... مقدمه:
۱۹	..... عوامل اثر گذار:
۱۹	..... الف) فقه سیاسی اسلام:
۲۵	..... ب) ارتباط با رومیان:
۲۶	..... ج) جمعیت مسیحیان:
۲۶	..... چ) کارآمدی و موقعیت برتر اجتماعی، اقتصادی:
۲۷	..... د) رهبران و علما:
۲۸	..... ذ) گفتمان حاکم بر خلافت:
۲۸	..... ل) مشکلات حکومت و قدرت حاکمیت:
۲۹	..... م) تعصب ورزی و عکس العمل عوام نسبت به مسیحیان:
۳۰	..... ی) رقابت درونی و حسدورزی مسیحیان نسبت به یکدیگر:
۳۲	..... فصل دوم: وضعیت خلافت عباسی در قرن دوم و سوم:
۳۳	..... خاندان بنی عباس:
۳۳	..... عباسیان و شروع دعوت:
۳۶	..... تشکیل حکومت:
۳۷	..... کلیاتی درباره عباسیان:
۳۷	..... ۱) عباسیان و وزارت:
۳۹	..... ۲) منصب دبیری:
۳۹	..... ۳) دیوان در دوره عباسی:
۴۱	..... تحولات خلافت در عصر خلفا:
۴۱	..... ۱) ابوالعباس سفاح:
۴۲	..... ۲) منصور:
۴۴	..... ۳) مهدی، هادی و هارون:
۴۸	..... ۴) امین و مامون:
۵۱	..... بیت الحکمه:

۵۵	.....: معتمد تا مکتفی:
۷۰	فصل سوم: پیشینه‌ی مسیحیت تا عباسیان:
۷۱	.....: الف) مسیح و مسیحیان:
۷۱	.....: حضرت عیسی:
۷۲	.....: مسیح در قرآن:
۷۴	.....: تعالیم مسیح:
۷۷	.....: ب) گسترش مسیحیت:
۷۷	.....: امپراتوری ایران:
۷۸	.....: شام، فلسطین:
۸۰	.....: مصر:
۸۲	.....: حبشه و یمن:
۸۴	.....: مسیحیت در جزیره‌ی العرب:
۸۸	.....: ج) مسیحیت در دوره اسلامی تا عصر عباسیان:
۸۸	.....: ۱ - در عهد رسول خدا(ص):
۹۰	.....: ۲ - مسیحیت در عهد خلفا:
۹۴	.....: ۳ - مسیحیت در دوران امویان:
۱۰۱	فصل چهارم: عباسیان و مسیحیت:
۱۰۳	گفتار اول: مسیحیت در قلمرو عباسی:
۱۰۳	.....: پراکندگی جغرافیایی:
۱۰۴	.....: شام:
۱۰۵	.....: عراق:
۱۰۷	.....: ایران:
۱۰۹	.....: یمن و عمان:
۱۰۹	.....: مصر:
۱۱۰	.....: بیت المقدس:
۱۱۰	.....: حضور مسیحیان در مشاغل و مناصب و حرف:
۱۱۲	.....: مسیحیان از پیشگامان علوم و فنون:
۱۱۶	.....: موقعیت دینی و اجتماعی مسیحیان:
۱۲۰	گفتار دوم: خلفای عباسی و مسیحیان:
۱۲۰	.....: ابوالعباس سفاح:
۱۲۲	.....: منصور:
۱۲۶	.....: دوران مهدی ، هادی و هارون الرشید:
۱۳۱	.....: امین و مامون:

۱۳۴	.....:معتصم
۱۳۵	.....:واثق
۱۳۷	.....:متوکل عباسی
۱۴۳	.....:منتصر بالله
۱۴۴	.....:مستعین
۱۴۵	.....:معتز و مهتدی
۱۴۶	.....:معتدل، معتضد و مکتفی
۱۴۷	.....:نتیجه گیری
۱۵۵	.....:منابع و ماخذ
۱۶۳	.....:پیوست

فصل اول

کلیات (طرح تفصیلی، معرفی

منابع، چهارچوب نظری)

الف) طرح تفصیلی پژوهش

۱- بیان مسأله:

با گسترش اسلام و هجرت پیامبر(ص) به مدینه و تشکیل حکومت اسلامی، جامعه اسلامی و حکومت مدینه با طوایف و اقلیت‌های متعددی در تعامل قرار گرفت که از آن جمله اهل ذمه یهود و مسیحیت بودند.

دین مبین اسلام برای تعامل با این اقلیت‌های دینی، دستورات و قوانینی وضع کرده است که از همان زمان رسول اکرم(ص) به اجرا درآمد. با گسترش فتوحات در زمان خلفا و فتح مناطق مختلف، مسلمانان در قلمرو حکومت اسلامی با اقوام و مذاهب متنوعی آشنا شدند. این ملل جدید در سیطره قلمرو حکومت اسلامی قرار گرفتند. بی‌تردید، قرآن کریم و فقه اسلامی دستوراتی در برخورد با این اقوام و مذاهب ارائه می‌کند؛ اما با این وجود، سیاست خلفا و حکومت‌های بعد از پیامبر(ص) با اهل کتاب و این اقوام که هر یک دارای مذهبی خاص بودند؛ یکسان نبود و به تبع شرایط تغییر می‌کرد.

از آنجایی که خلافت عباسی مدت مدیدی (قریب به شش قرن) بر قلمرو اسلامی حکومت می‌کرد، سیاست و اقدامات آنها با اهل کتاب قابل تأمل و بررسی است. در این رساله در صد بررسی سیاست عباسیان از بدو پیدایش تا پایان قرن سوم در قبال مسیحیان می‌باشیم و فراز و فرود و عوامل مؤثر بر این سیاست را مورد بررسی قرار خواهیم داد.

۲- علت انتخاب موضوع، اهمیت و فواید آن:

از آنجایی که عباسیان یک حکومت و امپراطوری بزرگ بودند که قرون طولانی حکومت کردند و در سیطره حکومت آنها اقلیت‌های زندگی می‌کردند، سیاست و شیوه رفتار حکومت عباسی در برخورد با این اقوام حائز اهمیت می‌باشد. بدین جهت می‌توان از این سیاست، رفتار و عواملی که در آن نقش داشته است، در تعامل با فرقه‌های مذهبی تحت سیطره حکومت‌ها استفاده کرد؛ به گونه‌ای که از عوامل منفی پرهیز و از عواملی که نقش مثبت ایفا می‌کنند، استفاده شود.

۳- سابقه پژوهش:

در مورد این موضوع، به طور مستقیم پژوهشی صورت نگرفته است؛ ولی در منابع مختلفی به صورت پراکنده اطلاعاتی وجود دارد مانند:

۱- تاریخ تمدن اسلام؛ تألیف جرجی زیدان، را می‌توان نام برد که در بخشی مجزا در این کتاب به نام "ذمیان در روزگار عباسیان" در صفحات ۷۶۵ تا ۷۸۳ به این بحث پرداخته است. هر چند مباحث او کل خلافت عباسی را در بر می‌گیرد و متمرکز بر قرون دوم و سوم هجری نیست.

۲- تاریخ سیاسی اسلام؛ تألیف دکتر حسن ابراهیم حسن، مؤلف در جلد سوم کتاب خود فصلی دارد به نام "روابط خارجی" از صفحات ۵۸۰ تا ۵۸۶ که روابط دولت عباسی با روم شرقی را مورد بررسی قرار داده است.

۳- دولت عباسیان؛ تألیف محمد سهیل طقوش می‌باشد که در فصلی، از صفحه ۲۱۳ تا ۲۲۰ به اوضاع خارجی حکومت عباسی پرداخته است و در فصل‌های قبل از آن نیز بخشی را با این امر اختصاص داده است.

۴- کتاب تاریخ نصاری العراق، تألیف رفائیل بابواسحق، مؤلف در این کتاب به طور مختصر به احوالات حضور مسیحیان از ابتدای حضور در عراق پرداخته است.

۵- کتاب لمحات من تاریخ نصاری العراق، تالیف سهیل قاشا، مؤلف در این کتاب به ارائه مباحثی در زمینه حضور مسیحیان از زمان پیش از اسلام تا پایان دوره عباسیان در عراق پرداخته است.

۴- سؤال اصلی پژوهش:

سیاست عباسیان در قبال مسیحیان طی قرون دوم و سوم چگونه بوده و این سیاست از چه عواملی متأثر بوده است؟

۵- فرضیه‌های پژوهش:

سیاست عباسیان در قبال مسیحیان طی قرون دوم و سوم مبتنی بر اصول اولیه فقه سیاسی اسلام بود؛ ولی بر اساس عواملی چند؛ همانند ارتباط با رومیان و کارآمدی مسیحیان، این سیاست تغییر و به سمت تسامح و تساهل پیش رفت هر چند در مواردی به سخت‌گیری نیز منتهی می‌شد.

۶- مفاهیم و متغیرها:

مفاهیم:

سیاست: سیاست در لغت به معانی بسیاری آورده شده است که از آن جمله به معنی حکم راندان، ریاست کردن، اداره کردن، تدبیر کردن، عدالت و داوری است. برای تعریف کردن سیاست از لحاظ اصطلاح نیز معانی بسیاری ذکر شده است؛ مانند اینک:

- ۱- سیاست مطالعه قدرت و نفوذ است
- ۲- سیاست علمی است که به ما می آموزد چه کسی می‌برد، چه می‌برد، کجا می‌برد؟ چگونه می‌برد و چرا می‌برد؟
- ۳- سیاست عبارتست از خود آگاهی انسان نسبت به محیط و جامعه و سرنوشت مشترک خود و جامعه ای که در آن زندگی می‌کند و به آن وابسته است.
- ۴- سیاست، راه و رسم حکومت و کاربرد قدرت و تمام اموری است که در قلمرو اختیارات دولت و نهادهای سیاسی است.^۱

---

^۱ . عبد الحمید ابو الحمد، مبانی سیاست، چاپ سوم، انتشارات توس، تهران، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۱۳-۱۷.

چنانکه ملاحظه می‌شود برای سیاست معانی مختلفی علمای علم سیاست بیان کرده‌اند. در پژوهش حاضر نیز سیاست به معنای مشی و راه و روشی است که خلفای عباسی در قبال اقلیت‌های مذهبی و مخصوصاً مسیحیت در پیش می‌گرفتند، در نظر گرفته شده است. سیاستی که به وسیله آن خط مشی کلی رفتار و برخورد با پیروان مسیحیت دیده می‌شود.

عباسیان: عباسیان سلسله‌ای بودند که پس از خلفای اموی به قدرت رسیدند و رهبری جهان اسلام و حکومت مسلمین را در اختیار گرفتند. تمامی آنان از نوادگان عباس بن عبدالمطلب، عموی رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم، بودند و به همین جهت آنان را بنی‌عباس (فرزندان عباس) یا عباسیان می‌نامند. قیام عباسیان به رهبری ابومسلم خراسانی پس از حرکت مخفی سی ساله علیه امویان به نتیجه رسید و در سال ۱۳۲ هجری قمری، سفاح، اولین خلیفه عباسی، بر کرسی خلافت تکیه زد و بعد از او سی شش تن از افراد این خاندان به مدت نزدیک به شش قرن به حکومت رسیدند.

مسیحیان: پیروان عیسی بن مریم (ع) پیامبر بزرگ الهی و کتاب مقدس آنها انجیل می‌باشد که در بیت‌المقدس ظهور کرد و در روم (اروپای کنونی) گسترش پیدا کرد. این آیین بعد از عروج حضرت عیسی (ع) به دست حواریون و پیروان ایشان گسترش و با گذشت زمان دارای برخی انحرافات شد.

متغیرها:

متغیر مستقل: فقه سیاسی اسلام، روابط عباسیان و رومیان، کارآمدی مسیحیان و غیره.

متغیر تابع: سیاست عباسیان در قبال مسیحیان.

۷- سؤالات فرعی پژوهش:

- ۱- وضعیت خلافت عباسی طی قرون دوم و سوم هجری چگونه بوده است؟
- ۲- مسیحیان به هنگام ظهور اسلام و پس از آن تا دوره عباسی چه وضعیتی داشته‌اند؟
- ۳- پیشینه تعامل حاکمیت‌های اسلامی با مسیحیان قبل از عباسیان چگونه بوده است؟
- ۴- مناسبات عباسیان و مسیحیان در قرن دوم چگونه بوده است؟
- ۵- مناسبات عباسیان با مسیحیان در قرن سوم چگونه بوده است؟

۸- پیش فرض‌های پژوهش:

- ۱- در قلمرو گسترده عباسیان، مسیحیان چندی می‌زیسته‌اند که دولت عباسی ناچار به اتخاذ سیاستی در قبال آنها بوده است.
- ۲- اتخاذ سیاست‌ها توسط حکومت‌ها همواره مبتنی بر عواملی چند بوده است.

۹- اهداف پژوهش:

- اهداف این پژوهش را می‌توان در امور زیر برشمرد:
- ۱- نتایج این پژوهش برای حکومت‌های امروزی و طرز برخورد آنها با فرقه‌های تحت حکومت‌های آنها می‌تواند راه‌گشا بوده و از آن بهره گرفته شود.
  - ۲- حکومت‌ها برای برخورد با اقلیت‌های مذهبی خود دارای یک دکترین خاص بوده‌اند که می‌توان از این دکترین، امروزه هم بهره‌برداری کرد.

۱۰- سازمان‌دهی پژوهش:

- در این پژوهش برای جواب به سوال‌های اصلی و فرعی، و همچنین اثبات فرضیه چهار فصل و یک نتیجه‌گیری ارائه شد:
- فصل اول که اختصاص به کلیات دارد، در ابتدا به بیان طرح تفصیلی این پژوهش می‌پردازد. در قسمت دوم به معرفی برخی از منابعی که در این تحقیق بیشتر مورد استفاده

قرار گرفت، پرداخته شد. در پایان این بخش نیز چهار چوب نظری این پژوهش، که در مورد اصول اولیه فقه سیاسی اسلام در رفتار با غیر مسلمان و عوامل تاثیر گزار بر آن می- باشد، بیان شد.

فصل دوم به بیان وضعیت خلافت عباسیان در قرون دوم و سوم هجری می‌پردازد که مسائلی همانند: خاندان عباسی، شروع دعوت و شکل گیری عباسیان، کلیاتی در مورد حکومت عباسیان و بررسی اجمالی هر یک از خلفای این دوره را در این فصل شاهد هستیم.

در فصل سوم به پیشینه مسیحیان تا عباسیان در سرزمین‌های اسلامی پرداخته شد که بعد از کلیاتی در مورد مسیحیت، به مناطق مسیحی نشین و رفتار حکومت‌های اسلامی قبل از عباسیان، پرداخته شد.

فصل چهارم و پایانی که عباسیان و مسیحیت نام گرفت، خود به دو بخش تقسیم شد. در بخش اول به معرفی مسیحیت در قلمرو عباسی و در بخش دوم به خلفای عباسی و مسیحیان پرداخته شد.

سرانجام این پژوهش با نتیجه گیری که نگاهی کلی به مباحث این تحقیق دارد به پایان می‌رسد.

ب) معرفی منابع

۱- منابع کهن

۱-۱- الإمامه و السیاسة

الإمامه و السیاسة عنوان کتابی است، منسوب به ابن قتیبه دینوری (م ۲۷۶ه.ق.) که گاه با عنوان تاریخ الخلفاء نیز از آن نام برده می‌شود که شامل اخبار و روایات تاریخی با ارزش، از قرون نخستین اسلامی است.

کتاب پس از خطبه، با ذکر فضایل دو خلیفه نخست آغاز می‌شود، سپس به مسأله سقیفه و خلافت ابوبکر و عمر می‌پردازد، اثر فوق، درباره دوره خلافت امیرالمؤمنین علی (ع) روایات متعدد و مفصلی آورده است، چنانکه حدود ربعی از کتاب را به تاریخ این دوره اختصاص داده است. در این کتاب که به رغم اختصار، رویدادهای ادوار گوناگون سده‌های نخستین هجری را در برمی‌گیرد، بعد از ذکر حوادث مربوط به ادوار خلفای بنی امیه، موضوع ظهور عباسیان را مؤلف با عنوان «بدء الفتن و الدولة العباسیه» آغاز کرده است. در این بخش نیز همچون بخش نخست، مؤلف به اختصار، به ذکر حوادث دوران حکومت چند خلیفه نخست عباسی پرداخته است و در پایان نیز به ذکر وقایع خلافت هارون الرشید می‌پردازد که در ذکر نقل حوادث دوران خلفای بنی عباس به ویژه هارون به بعضی از گزارشات مربوط به مسیحیت و رفتار خلفا با مسیحیان اشاره کرده است.

۲-۱- فتوح البلدان

فتوح البلدان یا کتاب البلدان الصغیر اثر احمد بن یحیی بن جابر بن داوود معروف به بلاذری (م ۲۷۹ه.ق.) و از مهمترین کتاب‌هایی است که درباره فتوحات مسلمانان از زمان هجرت پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم به دست ما رسیده است. این کتاب درباره جنگ‌های پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم، اخبار رده، فتوح شام، قبرس، جزیره، ارمنستان، مصر، مغرب، افریقیه، اندلس و فتح عراق (سواد) و ایران و سند و سرانجام مباحثی چون احکام زمین‌های خراج، عطا در خلافت

عمر، خاتم، نقود و خط است. بلاذری با استفاده از آثار مورخان و راویان و سفرهای شخصی و معمولاً با تحقیقاتی درباره آنها این اثر را نوشته است. در این کتاب، ملاحظاتی که برای تاریخ فرهنگ و اوضاع اجتماعی اهمیت دارد، با روایات تاریخی درآمیخته شده است و اطلاعات گسترده‌ای از امور فرهنگی و اجتماعی آن زمان ارائه می‌دهد.

۱-۳- اخبار الطوال

اخبار الطوال اثر ابو حنیفه احمد بن داود دینوری، از نخستین آثاری است که در تاریخ عمومی اسلام و ایران نگاشته شده است. مؤلف تحت عناوین و سرفصل‌های تاریخی بر پایه شیوه موضوعی، نه بر اساس سالشمار به تبیین حوادث پرداخته است.

کتاب دارای سه دسته حوادث عمده به شرح زیر می‌باشد:

۱- دسته‌ی نخست شامل مطالبی در مورد آدم(ع) و فرزندان نخستین او و پیامبرانی همچون

ادریس و نوح و هود و ابراهیم و اسماعیل(ع) و بنی اسرائیل و پادشاهی داود و

سلیمان(ع) تا ظهور عیسی(ع) است.

۲- دسته‌ی دوم شامل شرح حال و سرگذشت پادشاهان ایران و روم است.

۳- بخش پایانی آن نیز، تاریخ اسلام است که از پیکارهای اعراب و ایرانیان در دوره خلافت

عمر شروع و تا پایان خلافت معتصم (متوفی ۲۲۷ه.ق.) ادامه می‌یابد.

وی در هنگام بیان دوران خلفای بنی عباس بعضی از حوادث اجتماعی و فرهنگی این دوران را

نیز بیان کرده است که از آن میان می‌توان به بعضی از گزارشات تاریخی که به حضور مسیحت در

صحنه‌های مختلف اجتماعی و فرهنگی مربوط می‌شود، اشاره کرد.

۱-۴- تاریخ الامم و الملوک

تاریخ الامم و الملوک مشهور به تاریخ طبری، اثر محمد بن جریر طبری، از مهمترین تواریخ

روایی و سالشمار می‌باشد.

تاریخ طبری دارای دو بخش عمده می‌باشد:

۱- بخش پیش از اسلام، که به مباحث خلقت، پیامبران، امت‌های پیشین، تاریخ و پادشاهان ایران و روم پرداخته است، ترتیب ذکر حوادث در این بخش بر حسب ترتیب انبیاء و جایگاه تاریخی حوادث است و در این قسمت درباره تاریخ ایران نیز اخباری آورده شده است که در هیچ متن معتبر عربی دیگر دیده نمی‌شود.

۲- بخش پس از اسلام، که به حوادث دوره اسلامی می‌پردازد و از سال اول هجرت به شیوه سالشمارانه آغاز و به وقایع سال ۳۰۲ ه.ق. ختم شده است.

توجه عمده طبری در تاریخ، ذکر امور و شئون سیاسی است، نه فرهنگ و تمدن؛ ولی با این همه در بین این مباحث، مواردی در رابطه با مسیحیت و ارتباط آنها با حکومت عباسی می‌توان یافت.

۱-۵- أَحْسَنُ التَّقْسِيمِ فِي مَعْرِفَةِ الْأَقَالِيمِ

أَحْسَنُ التَّقْسِيمِ فِي مَعْرِفَةِ الْأَقَالِيمِ نام کتابی مشهور در جغرافیا، از شمس‌الدین ابو عبدالله محمد بن احمد، ابو عبدالله شاهی (متوفی ۳۷۵ ه.ق.) معروف به مقدسی (منسوب به بیت المقدس) است. کتاب به یک پیش‌گفتار و دو بخش تقسیم شده، که پیش‌گفتار بیش از یک هفتم کتاب را در بر دارد و شامل این مطالب است: روش تدوین کتاب، پیشگامان جغرافیا، بیان اصطلاحات، تاریخ تألیف، چند تذکر، فهرست محتویات، دریاها و ترسگاههایش، رودخانه‌ها، شهرهای همنام، لهجه‌ها، شیوه بیان مؤلف، ویژگیهای هر سرزمین، مذاهبها و دسته بندی آنها، راهها، گنبد و بارگاههای افسانه‌ای، جدولی برای کارگزاران، اقلیمها و نمای کشور اسلامی است که در بخش نخست ۶ اقلیم عربی و در بخش دوم ۸ اقلیم عجمی معرفی می‌شود.

در این کتاب ضمن سفر به شهرها مقدسی گزارشات خوبی از اهل ذمه و شهرهای آنها، مشاغل آنها و حضور آنها در درون حکومت عباسی و تعامل آنها با عباسیان در اختیار ما قرار می‌دهد و احسن التقسامیم آینه‌ای است که اوضاع جغرافیای طبیعی، سیاسی، اقتصادی و اعتقادی در کشورهای اسلامی را به خوبی نشان می‌دهد.